

IN MEMORIAM

Razgovarajući s Niklasom Luhmannom (1927–1998)

Svojom je sistemskom teorijom Niklas Luhmann na jedinstven način utjecao na znanstvenike mnogih različitih socioloških, filozofskih, psihologijskih i kulturoloških disciplina. Andreas Geyer, urednik pri radijskoj postaji *Bayerischer Rundfunk*, razgovarao je s njim o nekim temeljnim postavkama te teorije.¹

Geyer: Gospodine profesore Luhmann, teorijska cjelina, koju izgrađujete unazad trideset godina, nosi naziv *sistemska teorija* (die Systemtheorie). No premda u prvom redu nastupate kao sociolog, Vi se ipak, i prije svega, bavite područjima koja bi se tradicijski prije pripisala filozofiji. Pišete članke i knjige o gospodarstvu, pravu, ekologiji, umjetnosti, a postoji čak i knjiga u kojoj je riječ – barem na prvi pogled – o ljubavi. Prilično je teško, dakle, svrstati Vašu teoriju. Očito je da Vi tradicijske granice znanstvenih područja ne uzimate osobito ozbiljno.

Luhmann: Da, to je točno. Čini mi se da su, u današnjim prilikama, uistinu fascinantni intelektualni razvitci gotovo uvijek interdisciplinarni. Radovi koji, primjerice, dolaze s područja neurofiziologije protežu se na spoznajnu teoriju, drugi povezuju biologiju s logičkim problemima – problemima *samoreferencijalnosti* – treći u kibernetiku uključuju probleme promatranja. Smatram da sociologija danas, i zbog nedostatka vlastitih teorija, puno premalo uzima u obzir interdisciplinarnost i to pokušavam ispraviti.

Geyer: Jedan od najvažnijih pojmova jest, naravno, *sistem*. Što bismo si trebali predočiti pod tim pojmom?

Luhmann: U okviru diskusije o sistemskoj teoriji, unazad četrdeset ili pedeset godina, pojmovi su značajno preinačeni. Sadašnja je tendencija razumijevanje sistema kao *razlike*, dakle, ne kao motrenje odvojenih zbijenih objekata (kao što je neka zvijezda ili biljka), već kao razlika između *sistema* i *okoline*. Dakle, sistemska teorija nastoji objasniti kako uopće nastaje takav jedan “urez” u svijet i kako se on održava. Sistem je tako, uvijek, jedna strana te razlike, ali naravno ona koja prije svega zanima sistemsku teoriju.

Geyer: Strana koja je, međutim, nezamisliva bez okoline. Dakle, to uvijek ide zajedno...

Luhmann: Da, to je odlučujuća točka: nema podjele na “važno”, sistem, i “nevažno”, okolinu, već se radi upravo o toj razlici i o načinu na koji ona, usprkos svoj međuovisnosti, uvijek ponovno može biti reproducirana kao ta ista razlika.

Geyer: Uz ovo razlikovanje sistema i okoline, jedan je pojam postajao sve važniji u Vašem radu; pojam koji ste 1984. godine ugradili u sistemsku teoriju i to na odlučnom mjestu, u Vašem do sada najznačajnijem djelu *Društveni sistemi*. Mislim, naravno, na pojam *auto-poiesis*, koji ste, zanimljivo je, preuzeli iz biologije.

Luhmann: Biolozi su bili prvi koji su ga formulirali, točnije rečeno Humberto Maturana koji ga definira s izrazitom, gotovo grčkom, osviještenošću, jer *poiesis* znači proizvodnju nekog djela, produkciju.

Geyer: *Autos* znači vlastitost, to jest “ja” (das Selbst), a *poiesis* znači proizvodnju (die Produktion). U tom je smislu, dakle, riječ o *samo-proizvodnji* (die Selbstproduktion).

---

¹ Razgovor je emitiran na radijskoj postaji *Bayerischer Rundfunk*, a u listopadu 1996. godine objavljen je u časopisu *Universitas* (Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, Stuttgart).

Luhmann: Sistem proizvodi sam sebe. On proizvodi elemente od kojih se sastoji pomoću kombinacije elemenata od kojih se sastoji. To je ideja koju je, čini mi se, moguće primijeniti i na društvene odnose, to jest na društvo. Prijeporno je pitanje, dakako, vrijedi li to samo u biologiji ili – premješteno u drugačiji sklop činjenica – i u društvu.

Geyer: To zvuči još prilično apstraktno. Biste li mogli, pomoću pojmova koje smo sada uveli, objasniti kako se stvara neki društveni sistem? Kako si to treba predočiti?

Luhmann: Korak prema konkretizaciji, kako u području biologije tako i u području sociologije, izvodi se preko određenja *operacije* (die Operation). Što je *operacija* koja proizvodi neki proizvod (der Produkt), stvarajući preduvjete za daljnje proizvodnje?

Mogućnost da se to primijeni na sociologiju ovisi o pojmu *komunikacija*. Ukoliko se za polazište uzme *djelovanje*, to u prvom redu znači da to može biti bilo koje djelovanje, npr. okopavanje vrta ili nešto drugo, što nema izravno društveno značenje. Komunikacija je, naprotiv, uvijek društveni pojam. Moralo bi se, dakle, unutar systemske teorije, objasniti kako dolazi do komunikacije.

U tom sklopu, *autopoiesis* komunikacije znači da se komunikacija ostvaruje na temelju prethodnih komunikacija. Kad nešto kažemo, već znamo što možemo reći. Poznat nam je kontekst i znamo što jest prihvatljivo, a što nije. Stoga pitanje “Kako se stvara neki društveni sistem?”, postavljeno na ovaj način, nije pitanje prvotnog postanka – “Kada je po prvi put nešto komunicirano?” – već je sljedeće pitanje: U kojim se situacijama komunikacija pokreće, s kojim konzekvencijama, i kako sama sebe reproducira? Tu možemo poći od interakcija: kada se netko susreće, kada osobe međusobno razgovaraju...

Geyer: Interakcije su posve jednostavni ljudski susreti. Takoreći prvi stupanj.

Luhmann: Točno. Već kad jedni drugima postanemo vidljivi, kad netko iskrsne u polju djelovanja... – kako započinje neka komunikacija? Konvencionalno, pozdravom. Ukoliko je drugi poznat od prije, komunikacija započinje specifičnim pitanjima.

To bi bila jedna mogućnost konkretne predodžbe procesa stvaranja komunikacije. No, već u samoj činjenici sposobnosti govora – to što uopće znamo govoriti – pokazuje se očito da se pozivamo na prošlu komunikaciju, koja osigurava da riječi – za oboje uključenih ili više njih – imaju isto značenje.

Geyer: Na sljedećem stupnju, poslije interakcije, stvar postaje zamršenija. Označili ste je pojmom *organizacija*.

Luhmann: Organizacija je, jamačno, već posve određen primjer komunikacije. Ne može se pretpostavljati da su sva društva povijesno stvorila organizacije. Primarno bi bilo pitati se kako uopće nastaje društvo, dakle, kako to da neka određena interakcija može krenuti od pretpostavke da se i negdje drugdje odvija interakcija i kakvo značenje u interakciji imaju ti drugi, koji nisu prisutni. To se, na primjer, očituje u pitanju diskrecije ili u pitanju kako mogu pred drugim ljudima zastupati to što sada govorim? Utoliko je primarno razlikovanje između *interakcije* i *okoline* ili drugog društva. Organizacije se stvaraju, samo ako je moguće odlučiti hoćemo li ili ne postati njihovim član te ako je ta odluka uvjetovana, primjerice: “Ukoliko postaneš član, dobit ćeš, doduše, naknadu, ali moraš slijediti napatke i moraš biti točan na poslu.” Organizacija je, dakle, systemska tvorevina unutar društva koja se odnosi na odluke pristupanja i istupanja, otpuštanja, naloga odozgo i tako dalje. Naravno, to uključuje i očekivanje konkretnog snalaženja, bez točne upute, te sposobnost donošenja odluka.

Geyer: Iduća je razina, onda, razina društva.

Luhmann: Na *društvo* bi trebalo gledati kao na sveobuhvatan društveni sistem. Danas bi to zapravo značilo *svjetsko društvo*, dakle sve što je, iz svakog ishodišta, moguće doseći komunikacijom. Granica društva spram okoline utvrđena je time što se u okolini ne komunicira i time što se s okolinom, zapravo, ne može komunicirati. Nema komunikacije koju je moguće “odaslati” iz društva tako da dospije nekamo drugdje ili da bude shvaćena izvan njega. Ko-

munikacija je uvijek društvu interni proces. To je, opet, vezano uz pojam autopoiesis, to jest uz samoreprodukciju komunikacije kroz komunikaciju.

Geyer: Ali autopoiesis podrazumijeva da neki sistem ima kontakt samo sa samim sobom. Kako je onda moguće zamisliti međusobni kontakt sistema?

Luhmann: Možda je u ovom sklopu *kontakt* preslab pojam – premda ga, ja osobno, uvijek ponovno rabim. Tehničkim jezikom rečeno riječ je o operacijskom zatvaranju. To znači da se operacija komunikacije odvija jedino unutar sistema i ne postoji mogućnost da se tom operacijom kontaktira okolina. Umiruća stabla ne možemo pitati zašto umirete. Što je razlog tome?

Operacijsko zatvaranje preduvjet je da bi se uopće stvorilo nešto što može biti kauzalno isprepleteno s okolinom ili što je strukturalno spojeno s njom – na primjer sa *sviješću*. Svijest je vezana uz komunikaciju: bez komunikacije nema svijesti. Međutim kad bi u komunikaciju uvijek prodrlo sve što u tom trenutku mislimo, uključujući i svijest o tome da upravo lažemo, da nešto moramo prikriti ili da ne znamo što govorimo, sistem bi eksplodirao. Stoga, operativno, postoji granica: komunikacija je komunikacija, a svijest je svijest. Ili: kemija je kemija, a život je život.

Geyer: Dakle, ne postoje informacije koje, na bilo koji način, izvana ulaze u psihički sistem. Sistem je zapravo spojen s okolinom samo preko određenih *kanala*.

Luhmann: To je točka oko koje postoji mnogo nesporazuma. Tu čak i uporaba jezika ovakve vrste sistemske teorije zamašno odstupa od uobičajenog. Kad za polazište uzmemo društvo, postoje naravno *izvori informacija*. Uzmite kao primjer sistem masovnih medija: tisak, radio i tako dalje, koji produciraju informacije koje se, zatim, mogu politički upotrijebiti u obitelji ili u školi. Tu imamo izvor informacija, odnosno proizvođenje ili uporabu informacija unutar društva. Ukoliko, međutim, izdvojimo neki konkretan sistem, kao što je gospodarstvo, dobivamo specifične gospodarske informacije koje, kao takve, još nemaju političko ili gospodarsko značenje.

Geyer: Vaša teorija treba omogućiti što cjelovitiji i primjereniji opis društva. Vi, međutim, ne gledate društvo izravno, već promatrate promatrača društva. Što to znači i u čemu je prednost takvog pristupa?

Luhmann: Sociološka teorija pokušava opisati društvo kao sistem koji sam sebe opisuje. U društvu postoje nesociološke predodžbe o društvu, kao one u društvenim pokretima, u masovnim medijima ili u različitim modama u kojima se, na primjer, govori o “kapitalističkom društvu” ili “informacijskom društvu” i tome slično. Iskrsava, dakle, pitanje kako, zapravo, opisati neki sistem koji sam sebe opisuje? Pitanje postaje još zamršenije time što je i sam čovjek u društvu – sve su komunikacije unutar društva – a i sociološka teorija se također komunicira u društvu.

Geyer: Nema izvanjske perspektive ...

Luhmann: ... – nema izvanjske perspektive s koje bi se moglo božanskim pogledom sagledati što predmet zapravo jest i s koje bi se mogla naći potvrda za vlastito promišljanje predmeta. Sve se zbiva unutar društva.

Teorija, dakle, djeluje u okviru problematike promatranja promatranja ili opisa opisanja.

Mislim da je prednost takvog pristupa, kojim su se poslužili i Marx i Freud, što je na ovaj način moguće opisati stvari kojih primarni opisivač nije svjestan ili mu nisu poznate: ono što mora prikriti ili potisnuti, ili ono što je za njega ideologija.

Geyer: Time što je pokušao zauzeti izvanjsku poziciju, Marx nije vidio mnoge stvari koje mi, kad ponovno promatramo Marxa, možemo vidjeti.

Luhmann: Da, s jedne strane. Ali sam Marx je rekao da kapitalisti ne mogu vidjeti da pridonose svom vlastitom propadanju. Govorio je pritom o zakonitosti padajuće profitne stope i tome sličnom. Kapitalisti ne znaju – i ne mogu znati – da sami sebe upropaštavaju. Ali, Marx je to znao. Sada naravno znam da se i Marx prevario u vezi nekih odnosa; da je u nekim odnosima historijski opisao situaciju koja ne odgovara ovoj našoj. Dakle, prednost tog promatranja drugoga reda jest u tome što se može vidjeti ono što promatrač prvog reda ne može vidjeti. To je, čini mi se, vrlo moderan način razmatranja, kako su to i sam Marx i Freud jasno pokazali.

Geyer: Vaša se *teorija društvenih sistema* pojavila sa zahtjevom univerzalnosti, polazeći pravo na to da može opisati, a susljedno i objasniti, sve društvene činjenice. Sve teorije, koje su dosada nastupile s takvim zahtjevom, istodobno su postavljale još jedan zahtjev – taj za isključivom valjanošću.

Luhmann: Ja to ne činim. Razlučujem isključivost i univerzalnost. Zahtjev za isključivošću moguće je postaviti, samo ukoliko opisujemo izvana. Budući da upravo to ne mogu učiniti, izgradio sam teoriju tako da to uopće nije niti potrebno. Usprkos tome, može se pokušati razvijati univerzalne teorije koje mogu obuhvatiti sve što se u svijetu ili u društvu pojavljuje, pa makar i s apstraktnog stajališta. To činite, na primjer, razlikovanjem sistema i okoline. To razlikovanje postulira sljedeće: sve što na svijetu postoji je ili sistem ili okolina. Utoliko je riječ o univerzalnoj teoriji. Pritom je problem samo taj da teorija, želi li biti univerzalna, mora biti primjenljiva i na samu sebe, jer se i sama pojavljuje u svijetu ili u društvu.

Geyer: Dakle, teorija se mora pojaviti u samoj teoriji...

Luhmann: ... – mora se moći pojaviti. Primjera radi treba reći: sociološka sistemska teorija program je jednog podistema sociologije znanosti, koja je opet podsystem društva – jedan sasvim malen aspekt stvarnog svijeta. To na određeni način disciplinira ambiciju te je time, s mog stajališta, podnošljivije nego kad bi se kazalo: ja sve znam bolje, vidim nešto što vi ne vidite i tako dalje.

Geyer: Vaša se teorija ne temelji na nekoj sigurnoj, čvrstoj točki. Vaše je polazište, štoviše, samovoljno izabrano. Vi polazite od razlikovanja sistema i okoline. Bi li se moglo i posve drugačije početi?

Luhmann: Postoji mogućnost vratiti se, posve općenito, na gledište nekog promatrača i reći: promatrač nešto razlikuje. Ako se želi znati o kojem je razlikovanju riječ, mora se promatrati promatrača. Ukoliko je taj sistemski teoretičar, onda on upravo uspostavlja razliku između sistema i okoline. Ako nije, postavlja neku drugu razliku. Recimo, može razlikovati muškarce i žene, dobro i zlo ili grijeh i svetost - bilo što.

Svako se teorijsko razlikovanje prije svega relativizira kad ga se dovede u vezu s promatračem.

K tome dodajmo da je i sam promatrač sistem. On nije pojedinačan događaj, koji poput meteora zablješti i ponovno nestane. Riječ je o nekome tko iz svoje vlastite prošlosti nešto dobiva i nešto već zna, o nekome tko već ima iskustvo, čitao je, ima komunikacijskih uspjeha ili neuspjeha, a ima i budućnost. To se može samo kao sistem. U ovom sklopu, prednost je sistemske teorije što može kružnim kretanjem opisati samu sebe kao promatrača. Ona može sebe opisati i kao drukčije moguću. Moguće je, kao promatrački sistem, i drukčije promatrati. No, kad promatrač promatra samoga sebe, morao bi uzeti u obzir da je i on sam sistem. S logičkog aspekta to je, naravno, besmislica, krug - što se do sada uvijek pokušavalo izbjeći. Međutim osobitost sistemske teorije jest to što ona upravo taj krug ugrađuje u cjelokupnu teoriju. To je, naravno, popraćeno problemima, uključujući i metodološke.

Geyer: Sistemska teorija nema neki čvrsti oslonac, već, moglo bi se reći, nosi samu sebe...

Luhmann: Da!

Geyer: Kad više nema čvrstog oslonca i kad teorija više ne postavlja zahtjev za isključivošću, onda su i pojmovi kao istina, objektivnost ili realnost na neki način prevladani – mogu se, zapravo, poslati u mirovinu.

Luhmann: Izrazio bih se opreznije: moraju biti rekonstruirani. Kad se polazi od autopoesisa, od samokonstrukcije, mora se reći što se pod pojmom istina može razumijevati. Moglo bi se, primjerice, reći da je istina binarni kod. Istinito i neistinito mora biti razlučeno; ono istinito ne smije biti neistinito, a ono neistinito ne smije biti istinito. Ako se taj kod prihvati, opet se operira s razlikom i to s vrlo specifičnom koja nije nužno moralno dobra i loša. Isto vrijedi za realnost. Danas postoje tendencije – poglavito u teoriji književnosti – koje se čvrsto drže zamisli da se realnost uvijek, na neki način, iskazuje u otporu. Ukoliko se s onim što se misli, osjeća ili smatra ne uspije postići željeno, onda je to indikator realnosti. Tendencija je, u tim konstruktivističkim teorijama, kazati: sistem osjeća realnost samo u sebi samome. Postoji otpor jezika prema jeziku ili plaćanja prema plaćanju. U ekonomiji se otpor osjeća vrlo jasno: kad je novac potrošen, ne može ga se još jednom potrošiti. Realnost, dakle, nije nešto što izvana ograničava sistem, već se otpor stvara u samom sistemu. Pojmovi istina i realnost mogu se, stoga, prilagoditi teoriji autopoesisa. To je, vjerujem, i glavni smisao tog apstraktnog pojma. Druge se pojmove prinuđuje na prilagodbu, te se time stvara verzija teorije, koja odstupa od mnogih bliskih navika.

Geyer: Znači Vi niste pristalica toga da je sve jednako istinito i pravilno. Razlikuje li Vas to od takozvane postmoderne?

Luhmann: Diskusija oko postmoderne relativno je komplicirana te – kad bih je čak i pokušao shvatiti – relativno nejasna. S jedne strane, u sociološkoj teoriji postoji apsolutno učvršćeni relativizam. Zapravo, prije no što je moguće reći što je okolina i prije nego li se može početi s analizom, mora se prvo odabrati sistem. A u tim pitanjima sadržan je snažan historijski relativizam. Utoliko bi je se, možda, moglo nazvati postmodernom. S druge strane, taj izraz navodi na sasvim krivi put, jer je moderno društvo u svojim bitnim strukturama kontinuirano. Na primjer, imamo novčano gospodarstvo, imamo tiskarski stroj i masovne medije...

Geyer: ... nema radikalnog prijeloma. Zar ne postoji *iza toga*?...

Luhmann: Nema iza toga! Ne postoji svijet iza novca niti iza škole. Cijelo pučanstvo je pod pritiskom škole. A tako će i ostati. Znanstveno istraživanje, tehnologija – sve te tipične strukture modernosti ostaju. Stoga, da bismo mogli shvatiti modernost i kritički ispitati premise nekog prijašnjeg opisa društva te ih možda odbaciti, trebamo bolju teoriju. Riječ je prije o tome nego o činjenju nečega za društvo koje dolazi nakon modernog ili ne dolazi.

Geyer: Napisali ste: “Nemam dojam da postoje znanstvene spoznaje koje se mogu primijeniti i na praksu.” To je, naravno, grubi udarac svakidašnjem poimanju znanstvenika.

Luhmann: Sve ovisi o riječi primjena. Ukoliko postoji predodžba da znanost može, da se tako izrazim, u obliku naputka garantirati funkcioniranje prakse, onda se to sasvim sigurno ne odnosi na sociologiju. A ne odnosi se, također, niti na mnoge tehničke znanosti. Ne znam koja bi to znanost – za najbolji oblik filtriranja plinova pri obradi ruda, proizvodnji željeza, čelika i tako dalje u metaloprerađivačkim postrojenjima – mogla izjaviti: to jest tako, a sada tako i učinite. Dakle, što se podrazumijeva pod primjenom?

S druge strane, jasno je da neka sociološka analiza – kažem to oprezno – može iritantno djelovati na praksu. Ona može postavljati pitanja koja praktičarima uopće nisu doprla do svijesti. To je karakterističan problem u području organizacijskog savjetovanja. I u modernom organizacijskom savjetovanju gotovo je nemoguće reći: učinite ovako i postići ćete uspjeh! Ali, postoji mogućnost drukčijeg definiranja problema i davanja neke kombinacije dijagnoze i preporuke: “Pokušajte ovako i obavijestite nas kakva su vaša iskustva s time, pa ćemo opet doći i analizirati vaše iskustvo.”

I obiteljska se terapija danas, u većoj ili manjoj mjeri, provodi na ta način. U tom smislu smatram da sociologija, osobito kad razmišlja funkcionalistički, može postavljati pitanja drukčije no što se to čini u svakodnevnici, kao i da može pokrenuti procese samoosvješćivanja koji ne ostaju bez učinaka.

Geyer: Vi ne kanite davati naputke koji "jednim udarcem" rješavaju sve poteškoće. Ipak, zadnjih ste se godina pojačano priklonili onome što se može nazvati *životni problemi*. Napisali ste, primjerice, knjigu o *ekološkoj komunikaciji*. No niti tamo ne dajete nikakve konkretne preporuke. Osobito je uočljiv izostanak bilo kakvih osobnih uvjerenja. Vaš je način promatranja ekoloških odnosa izrazito trijezan i distanciran. Taj hladni, distancirani pogled, taj navodni nedostatak angažiranosti opetovano Vam se predbacuje. Zar Vaša pozicija znanstvenika nema nikakve veze s tim kako se privatno postavljate prema stvarima?

Luhmann: Ja to odvajam. U privatnom životu razvrstavam, koliko god bolje mogu, otpatke svog kućanstva, trošim što je moguće manje vode i tako dalje. Ali što je znanstveno formuliranje pitanja, kad pojavi ekoloških problema pristupamo sociološki?

Pitanje formulirano u knjizi *Ekološka komunikacija* bilo je: zašto se događa tako malo? Prvenstveno treba razumjeti zbog čega tako slabo napredujemo, zbog čega se nastavlja umiranje šuma, zbog čega s resursima postupamo tako da možemo biti sigurni da, kroz pedeset ili sto godina, neke od njih više nećemo imati. Moramo spoznati taj samotijek (*die Selbstläufigkeit*) društva. U protivnom ostajemo na pukim apelima ili divljim protestima koji uopće ne uzimaju u obzir kako taj problem izgleda s druge strane – u ekonomiji, politici, znanosti, tehnici i tako dalje. Praktična intencija knjige, ako tako želite, bila je sljedeća poruka: ne radi se naprosto o zloj namjeri ili sebičnosti ili tome sličnom, već u komunikacijskom sistemu postoji svojstvena zakonitost koju moramo uračunati ako želimo imati ma koju vrstu ekološke politike.

Geyer: Da li je Vama, izravno za ili protiv, izravan način pristupa pojavama previše jednostavan?

Luhmann: Pri ovako složenim problemima, posve sigurno da. S druge strane, primjer razvrstavanja otpadaka pokazao nam je da stvari mogu biti jednostavnije nego što se pretpostavlja. Prije deset godina predodžba je bila da bi sve moralo činiti centralizirano, čime bi uplatnice za čistoću desetostruko porasle. Sada se pokazalo da su mnogi ljudi, iznenađujuće, spremni to sami učiniti. To ne košta više ili ne puno više. Dakle, uvijek se ponovno suočavamo s problemima učenja. Misli se kako je nevjerojatno – a u Nepal bi, primjerice, doista bilo nevjerojatno – da bi se ljude moglo pridobiti da razvrstavaju kućanske otpatke. Međutim, mora se pokušati i k tome provesti prateća sociološka istraživanja kako bi se vidjelo mogu li se ipak izbjeći golemi troškovi organiziranog razvrstavanja otpadaka. Vjerujem da to vrijedi za vrlo mnogo područja.

Geyer: Kao znanstveniku, dakle, Vaš prvenstveni cilj nije poboljšati društvo, već...

Luhmann: ... – poboljšati njegov opis. Uvjeran sam da se pomoću apstraktnijih, kompliciranijih, složenijih teorija može učiniti vidljivim puno više problema i međuovisnosti nego li je to moguće pomoću onih, istovremeno demonstrativnih i neposredno shvatljivih, iskustvu bliskih pojmova. Naš intelektualni deficit trenutačno leži u nedostatnom opisu modernog društva. Jedino ukoliko imamo primjeren opis, možemo malo promišljenije gledati što se može učiniti.

Iz svih kontakata, političkih i organizacijskih, koje sam imao s praksom, uvijek bi mi ponovno postalo jasno da je moguće vidjeti i predložiti više no što je to praktičarima, općenito, poželjno. Isplativost apstrakcije iskazuje se u pristupu alternativama i u prijedlozima koji su provedivi. To, međutim, ne bi bilo moguće kad bismo se identificirali sa srdžbom i to jednostavno još jednom, pa još jednom rekli.

Prevela: Diana Šepak